

СМИСЛОВА ОСНОВА ВІДДІЄСЛІВНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ)

Жарко С. Ю. Смысловая основа віддієслівного словотворення (на матеріалі віддієслівних іменників).

У статті описується смислова основа творення віддієслівних іменників, аналізуються явища трансформації процесуального значення у предметне, характеризуються співвідношення між твірними дієсловами й похідними іменниками.

Ключові слова: метонімія, віддієслівні іменники, процесуальне значення, структурно-семантичні особливості, метонімічні перенесення.

Жарко С. Ю. Смысловая основа отглагольного словообразования (на материале отглагольных существительных).

В статье описывается смысловая основа создания отглагольных существительных, анализируются явления трансформации процессуального значения в предметное, охарактеризованы соотношения между мотивирующими глаголами и производными существительными.

Ключевые слова: метонимия, отглагольные существительные, процессуальное значение, структурно-семантические особенности, метонимические переносы.

Zharko S. J. Semantic basis of verbal word-building (on the materials of verbal nouns).

Semantic basis of creation of verbal nouns is described in the article, the phenomena of transformation of judicial value are analysed in subject.

Key words: metonymy, verbal nouns, judicial value, metonymical transfers.

Процеси словотворення, як і їх кінцевий результат – похідні номінації, здавна привертають увагу науковців. Утім, лише в останні десятиріччя активізувалися дослідження, спрямовані не лише на вивчення формальних ознак словотвірного процесу, а й на з'ясування його смислової основи. Плідними в цій царині є праці російських та вітчизняних лінгвістів, зокрема О. О. Кубрякової, Г. І. Кустової, І. С. Улуханова, К. Г. Городенської, Н. Ф. Клименко, М. П. Лесюка, О. О. Тараненка та ін.

«Складний процес утворення слів тісно пов'язаний з процесом створення уявлень, який ґрунтується на психічних законах асиміляції, апперцепції та асоціації» [1, с. 13], адже кожна нова назва спирається на попередню мовно-мисленнєву діяльність людини, на одержаний суспільний досвід. Похідні лексеми формуються в живому мовленні задля того, щоб назвати певну ситуацію, явище, ознаку, що існують реально й співвідносяться з реальністю. Їх утворення відбувається унаслідок інтерпретації одного, нового, найменування через інше, наявне в мові. Спираючись на «знання властивостей прототипових ситуацій та об'єктів» [8, с. 104], за виробленою менталітетом схемою людина здатна фіксувати похідним словом нові концепти. Вони ґрунтуються на семантичному аспекті знаків і виникають як з подібності, так і суміжності позначуваних об'єктів дійсності.

Завдання нашої розвідки – охарактеризувати смислову основу творення віддієслівних іменників, проаналізувати співвідношення між твірними дієсловами та іменниками, що є результатом перетворення

процесуальній семантиці.

На переконання О. О. Тараненка, найбільш важливим, порівняно з іншими смисловими процесами, джерелом номінації – як у кількісному плані, так і в плані різноманітності мотивації для називання, є метонімічні транспозиції [10, с. 19].

Метонімія, як відомо, є загальномовним семантичним процесом, що ґрунтується на відношеннях позамовної суміжності (суміжності об'єктів, ознак, дій тощо). Завдяки природі метонімічного перенесення – перенесення на денотативно суміжну ситуацію – метонімічні значення і денотативно, і семантично тісно пов'язані з вихідною ситуацією й вихідним значенням. Залежно від того, на рівні яких типів мовного значення відбувається транспозиція та за допомогою яких мовних засобів вона реалізується, метонімію поділяють на лексичну, граматичну чи словотвірну. Так, метонімічна модель «матеріал (сировина) – виріб з нього, його продукт» виражається як на лексичному рівні (*вишня (дерево) – вишня (плід)*, *оселедець (риба) – оселедець (страва)*), так і на рівні морфологічного словотвору (*вишня (плід) – вишнівка (напій)*, *осетр – осетрина*, *курка – курка/ курятина*) [10, с. 20].

Метонімія у традиційному розумінні (на лексичному рівні) відображає лише фрагменти універсальної взаємопов'язаності об'єктів, властивостей і відношень дійсності, обмежені переходами значень між формально тотожними одиницями – членами тієї самої частини мови, і показує всього дві ланки цього асоціативного процесу. При концепції метонімії як загальномовного явища картина такої загальної суміжності категорій дійсності усвідомлюється, на основі мовних даних, набагато повніше. При словотворенні метонімічний перехід здійснюється на рівні граматичних значень слів і доповнюється смисловим процесом на рівні афіксальних значень, тобто на рівні оформлення значень слова [10, с. 20].

Смислова основа віддієслівних дериватів ґрунтується на семантичній природі дієслова – називати ситуацію, учасники якої можуть іменуватися окремими словами, у тому числі й твірними. Тому віддієслівні похідні утворюються як реалізація валентностей мотивувального дієслова. Наприклад, дієслово *вчити* має такі валентності: *х т о* («виконавець дії» – *учитель*), *к о г о* («об'єкт дії» – *учень*), *д е* («місце дії» – *училище*) [6, с. 233].

І. Р. Вихованець закономірність дієслів – створювати навколо себе відкриті позиції, які можуть бути заповнені облігаторними або факультативними актантами, пов'язує з семантичною природою дієслівного предиката – визначати кількісний та якісний склад речення, тобто набір субстантивних синтаксем і їхні семантико-синтаксичні функції, оскільки «дієслівний предикат із залежними від нього непрямыми іменниками, що входять до його валентнісного оточення, формує елементарне із семантико-синтаксичного погляду речення» [3, с. 269].

Так, оскільки дія передбачає місце, де вона відбувається, час її

протікання, її виконавця чи знаряддя, цей момент стає семантичною основою для розгортання відповідного словотвірного гнізда: *шити* – *шило* (знаряддя), *швець* (агент), *шов* (результат), звідси *шиття* – (об'єкт або результат дії); *жати* – *жнець*, *жнива* (дія і час), *жатка*; *орати* – *орало*, *орач*, *оранка* [10, с. 20]. При цьому метонімічний перехід «дія – наслідок, результат дії», «дія – місце дії» тощо відбуваються не лише на лексичному рівні, а й на рівні морфологічного словотвору, оскільки формальними виразниками семантичних та граматичних змін виступають словотвірні морфеми – суфікси предметної семантики. Наприклад: *відливати* – *відливок* – «те, що є результатом лиття»; *вмикати* – *вмикач* – «те, чим вмикають»; *згинати* – *згин* – «те, що є наслідком згинання»; *випаровувати* – *випар* – «те, що утворилося внаслідок випаровування чого-небудь»; *випаровувати* – *випарник* – «те, чим випаровують»; *випалювати* – *випалювач* – «той, хто виготовляє чи обробляє щось способом випалювання».

Мотивуючись найменуванням дії, процесу, ці іменники позначають нову реалію, яка є наслідком розгортання процесуального значення і його трансформації в іншу форму. Похідні іменники на означення нових понять втратили дієслівну семантику, а замість неї набули власне іменникову семантику предметності [3, с. 116]. Мотивувальними для останніх здебільшого слугують дієслова недоконаного виду, зокрема префіксальні. Наприклад: *викладати* – *виклад*, *викликати* – *виклик*, *нагрівати* – *нагрів*, *переходити* – *перехід*. Однак твірними також можуть бути й дієслова доконаного виду: *вибрати* – *вибір*, *внести* – *внесок*, *перешкодити* – *перешкода*, *подарувати* – *подарунок*.

Оскільки вихідне дієслово подекуди є багатозначним, лексико-граматичні трансформації можуть стосуватися як одного значення твірної лексеми, так і кількох. Пор.: *наварювати* – 1. Варячи, готувати яку-небудь кількість їжі. 2. Виготовляти варінням яку-небудь кількість сталі. 3. Подовжувати який-небудь металевий виріб, приварюючи до нього шматок металу; *навар* – 1. Рідина, насичена соком тієї речовини, продукту, що в ній вариться. 2. Твердий осадок на стінках посудини, у якій що-небудь кипить; *накип* [2, с. 551]. Формування семантики деривата відбулося на основі 1-го значення мотивувального дієслова. Віддієслівний іменник *навар* позначає «те, що утворилося унаслідок процесу, названого дієсловом *наварити*», тобто метонімія реалізує відношення «дія – наслідок, результат дії».

Загалом метонімічні перетворення процесуальної семантики на рівні морфологічного словотвору реалізують такі відношення:

– «дія – наслідок, результат дії» (*випар*, *випарки*, *виписка*, *випічка*, *виплавка*, *виплавок*, *вирізка*, *відбиток*, *відвар*, *відливок*, *відмова*, *відписка*, *відщеп*, *вклад*, *зрізок*, *зсідок*, *кресленик*, *малюнок*, *навар*, *нагар*, *надкол*, *надкус*, *надколина*, *надлам*, *переробка*, *прогул*, *програш*);

- «дія – місце дії» (*випас, вирубка, вихід, загін, переріз, перехід*);
- «дія – засіб дії, пристрій» (*вибивка, випарник, вмикач, всмоктувач, заглушка, загороджувач, нагнітач, нагрівач, нагрівник, пересувач, перетискач, програвач*);
- «дія – виконавець дії» (*випалювач, відбірник, відвідувач, відливальник, кресляр, лікар, навальник, навідник, нагрівальник, пекар, перероблювач, прогульник*).

Значна частина віддієслівних іменників поширилася в різних галузях науки, техніки і згодом термінологізувалася. Наприклад: *зсув – спец.* 1. Порушення симетричного розташування суміжних деталей, дотичних поверхонь і т. ін. 2. *тех.* Деформація пружного тіла, за якої його шари зсуваються, переміщуються один стосовно до одного. 3. *геол.* Переміщення верхнього шару землі схилом униз під дією сили ваги. 4. *ел., радіо.* Неодночасне проходження через нульове або максимальне значення двох відповідних величин (струму – напруги) [2, с. 387].

Спектр семантичних відношень, що виникають між дієсловами й аналізованими іменниками, репрезентують переважно суфікси *-ок, -унок, -юнок, -к-а, -ин-а, -ач, -ник, -івник, -ар, -яр* та нульовий. Дослідження структурно-семантичних особливостей цих субстантивів дає підстави зробити висновок про те, що названі суфікси не мають чіткого закріплення за певним значенням, хоч певні закономірності їх уживання все ж простежуються. Наприклад, суфікси *-к-а, -ок, нульовий* оформляють як назви результату дії, так і місця дії, рідше – засобу дії. Суфікс *-ач* реалізує значення «засіб, пристрій дії», рідше – «виконавець дії», останнє значення здебільшого виражають суфікси *-ар, -яр, -ник, -альник*.

Семантична структура аналізованих іменників досить прозора, її можна виразити словотвірними перифразами «те, що утворено в результаті дії, названої твірним словом», «те, чим виконують дію, названу твірним дієсловом», «той, хто виконує дію, названу твірним дієсловом», «там, де відбувається дія, названа твірним дієсловом».

Серед досліджуваних номінацій наявні полісемантичні іменники, з'ява яких спричинена, зокрема, складним процесом трансформації процесуальної семантики. Процесуальне значення спочатку переміщується з типової форми вираження (дієслова) в нетипову (іменник), не зазнаючи семантичних зрушень, тобто похідне слово означає те ж саме, що й твірне. Унаслідок цього утворюються синтаксичні деривати з транспозиційним словотвірним значенням «опредметнена дія». Наприклад: *випас* – 1. «Дія за значенням випасати» [2, с.104]; *виплавка* – 1. «Дія за значенням виплавляти» [2, с.104]; *нагрів* – 1. «Дія і стан за значенням нагрівати» [2, с. 556].

У процесі формування синтаксичних дериватів лексичне значення вихідної одиниці не змінюється, а сама одиниця, набуваючи нових категорійних і граматичних ознак, переходить в іншу частину мови. Тобто

не відбувається поняттєвого аналізу означуваного, а лише змінюється спосіб вираження певного значення [6, с. 76].

Утворення синтаксичних дериватів уможлиблюється завдяки здатності мови до передачі одного й того ж поняття засобами різних частин мови. Цією ознакою наділені в першу чергу дієслова, тому що значення процесуальності, яке на лексичному рівні найбільш повно виражається дієсловами, денотативно може виражатися й іменниками, при цьому воно може бути зумовленим, залежним (у віддієслівних дериватах) й автономним (у непохідних іменниках) [2, с. 5].

Значення «результат дії», «засіб дії», «місце дії» розвинулися в результаті розширення семантичної структури синтаксичних дериватів за рахунок предметних значень [4, с. 111]. Наприклад: *випас* – 2. «Місце, де випасають худобу» [2, с. 104]; *виплавка* – 2. «Те, що виплавили» [2, с. 104]; *нагрів* – 2. *спец.* «Поверхня, чого-небудь, площа, яку нагрівають» [2, с. 556]. Тобто становлення багатозначних віддієслівних іменників відбувається в два етапи: спочатку утворюється синтаксичний, а потім лексичний дериват. О. С. Кубрякова вважає, що подібні деривати виникли внаслідок ускладненої транспозиції і пропонує їх виділяти в окремий, проміжний, розряд між синтаксичними дериватами і власне лексичними [7, с. 121].

Отже, смисловою основою творення віддієслівних іменників з предметним значенням є метонімічні перенесення на рівні морфологічного словотвору. Вони спричинені семантичною природою дієслів – утворювати навколо себе відкриті позиції, які можуть заповнюватися віддієслівними похідними, головним чином іменниками. Між твірними дієсловами й мотивованими іменниками реалізуються співвідношення «дія – результат дії», «дія – місце дії», «дія – засіб дії», «дія – виконавець дії». Віддієслівні деривати уточнюють, розширюють, збагачують семантичне поле твірних дієслів новими значеннями, які розвиваються на базі лексико-семантичних варіантів, успадкованих від мотивувальних дієслів.

Література

1. Білодід І. К. Філософські основи лінгвістичної концепції О. О. Потебні / І. К. Білодід // Мовознавство. – 1975. – №6. – С.12 – 21.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпін: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 102 – 113.
5. Грещук В. В. Структура СЗ відприкметникових утворень у сучасній українській мові / В. В. Грещук // Укр. мовознавство. – 1991. – Вип.18. – С.51 – 54.
6. Земская Е. А. Словообразование / Е. А. Земская // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой : [учебник для студ. филол. ун-тов]. – М.: Высш. шк., 1981. – 560 с.
7. Кубрякова Е. С. Семантика производных слов / Е. С. Кубрякова // Аспекты семантических исследований : [сб. науч. трудов]. – М. : Наука, 1980. – С. 81 – 155.
8. Кустова Г. И. Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений / Г.И. Кустова // Вопросы языкознания. – 2000. – №4. – С. 85 – 109.

9. Лесюк М. П. Формування семантики віддієслівних іменників / М. П. Лесюк // Укр. мовознавство. – 1987. – №.14. – С. 74 – 78.

10. Тараненко О. О. Граматико-семантичні процеси на основі відношень подібності (метафора і аналогія) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1981. – №6. – С. 15 – 23.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2011 р.